

İLÂHÎ SIFATLARIN İSBATI, SAYISI, KISIMLARI VE İSİM-SIFAT İLİŞKİSİ

H. Hüseyin TUNÇBİLEK*

I. İLÂHÎ SIFATLARIN DELİLLERİ

Ehl-i Sünnet kelâmcıları, Allah'ın sıfatlarının varlığıyla ilgili naklî deliller, aklî deliller ve icma' olmak üzere başlıca üç delil ileri sürerler.

1. Naklî Deliller

a. *Kur'an'dan Naklî Deliller*

Kur'an'ın birinci maksadı ve İslâm'ın en temel ilkesi tevhid'dir. Tevhid ise Allah'ı zâtında, ulûhiyetinde, rubûbiyetinde, isim ve sıfatlarında bir'lemek, bir olduğuna inanmak demektir.¹

Görüldüğü gibi isim ve sıfatlar, tevhidin kısımları içerisinde zikredilmektedir. Bu nedenle Allah'ın zâtından bahseden âyetlerin çoğunda Onun sıfatlarının yer aldığı görülmektedir. Ancak Kur'an'da, Allah'ın zâtından ve ulûhiyetinden söz edilirken selb metoduna daha az müracaat edildiği, îcab metoduna ise daha genişçe yer verildiği görülür.² Çünkü ulûhiyeti tanıtmanın temel esprisi ve gayesi, birinci derecede Allah'ın kemal sıfatlarıyla muttasıf olduğunu yani ulûhiyetin ne olduğunu tesbit etmek; ikinci derecede de ne olmadığını belirtmektir.³

Kur'an'da Allah; alîm, basîr, kadîr, hay... gibi güzel isimlerle tavsif edilir. Bu

* Doç. Dr., Harran Ün. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi.

1 Ali b. Ali b. Muhammed b. Ebi'l-İzz, Şerhu'l-Akideti't-Tahâviyye, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî-Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1408/1987, I, 24 vd.

2 İbn Ebi'l-İzz, a.g.e., I, 69; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye, Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye, Thk. Muhammed Reşâd Sâlim, yy. 1406/1986, II, 156-157, 185; Muhammed Cemâlüddin el-Kâsimî, Delâilü't-Tevhid, Dâru'n-Nefâis, Lübnan 1412/1991, s. 56-57.

3 Kâsimî, Delâil, s. 56; Ali Mustafa el-Gurâbî, Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, Nşr. Mahmûd Tefvîk, Mısır 1369/1949, s. 37.

isimlerden her biri aynı zamanda Allah'ı niteler veya Allah'ın sıfatlarına delâlet eder.¹ Bu bağlamda Kur'an'da geçen birçok âyet vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

وَاللَّهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَذُرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ.

“En güzel isimler Allah'ındır, o halde bu isimlerle Ona dua edin. Onun isimleri konusunda baktan sapanları terkedin. Onlar işlediklerinin cezasını çekeceklerdir.” (A'raf, 7/180).

هو الله الذي لا إله إلا هو عالم الغيب والشهادة هو الرحمن الرحيم. هو الله الذي لا إله إلا هو الملك القدوس السلام المؤمن المهيمن العزيز الجبار المتكبر سبحان الله عما يشركون. هو الله الخالق البارئ المصور له الأسماء الحسنى يسبح له ما في السماوات والأرض وهو العزيز الحكيم.

“O öyle bir Allah'tır ki, Ondan başka ilâh yoktur. Görünmeyen ve görünen her şeyi bilir. O Rahmandır, Rahimdir.² O öyle bir Allah'tır ki, Ondan başka ilâh yoktur. O Meliktir,³ Kuddüstür,⁴ Selâmdır,⁵ Mü'mindir,⁶ Mübeymindir,⁷ Azizdir,¹ Cebbardır,²

- 1 Muhammed Ramazan Abdullah, el-Bâküllânî ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye, Bağdâd 1986, s. 460; Metin Yurdagür, Allah'ın Sıfatları, Marifet Yay., İstanbul 1984, s. 140.
- 2 Rahman ve Rahim, rahmet kökünden gelen iki isimdir. Her ikisi de, mübâlağa kipleriyle gelmiştir. Merhamet eden, acıyan, bağışlayan gibi anlamları ifade eden bu iki kelimeden özellikle Rahman, rahmetin en yüksek derecesiyle muttasıf olan demektir. Rahimden daha şümulüdür. Geniş bilgi için bkz. El-Hüseyn b. Muhammed er-Râğib el-İsfehânî, Mu'cem Müfredât Elfâzi'l-Kur'an, Thk. Nedim Mar'aşlı, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, yy. 1392/1972, s. 196-7; Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, Levâmiu'l-Beyyinât Şerh Esmâillâh Taâlâ ve's-Sıfât, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1396/1986, s. 153-172; Suat Yıldırım, Kur'an'da Ulûhiyet, Kayıhan Yay., İstanbul 1987, s. 111-127; Veli Ulutürk, Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?, Nil Yay., İzmir 1994, s. 127-129.
- 3 Melik, mülkünde dilediği gibi tasarruf eden demektir. Bkz. Seyyid Sâbık, el-Akâidü'l-İslâmiyye, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Lübnan ty., s. 24.
- 4 Temiz, pâk, mübârek , kutlu anlamlarına gelen Kuddûs, Allah'ın sıfatlarından olup Onun her türlü kusurun ötesinde, eksikliklerden son derece münezzeh olduğunu ifade eder. Bkz. Ebu's-Saâdât el-LMübârek b. Muhammed İbnü'l-Esir el-Cezerî, en-Nihâye fî Garîbî'l-Hadis ve'l-Eser (I-V), Thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Beyrut ty., IV, 23; Râzî, a.g.e., s. 185-186; Suat Yıldırım, a.g.e., s. 266-267.
- 5 Allah'ın sıfatlarından olan Selâm, “Kendisi her türlü eksiklikten sâlim olduğu gibi, başkalarına da esenlik veren” diye tanımlanabilir. Bkz. Nizâmüddin el-Hasan b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Kummî, Garâibü'l-Kur'an ve Regâibü'l-Furkan, Thk. İbrahim Atva Avad, Kahire 1381/1962, XXVIII, 35; Suat Yıldırım, a.g.e., s. 267.
- 6 Mü'min, yaratıklarını zulmünden emin kılandır. Bkz. Ebu İshak İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc, Meânî'l-Kur'an ve İ'râbuh, Thk. Abdülcelil Abduh Şelebî, Beyrut 1408/1988, V, 150.
- 7 Müheymin, gözeten (Şehid ve Rakib), koruyan (Hâfız), emin ve tasdik eden (söylediğinde doğru olan) gibi anlamlara gelir. Eski kitaplarda ve Kur'an'da Allah'ın sıfatlarından olan Müheymin, başkasını korkudan emin kılan, insanların yaptıklarını gözeten, eşya ve varlıklar üzerinde emin olan ve her şeyi koruyan diye tanımlanabilir. Bkz. Zeccâc, a.g.e., V, 150-151;

Mütekebbirdir.³ Allah, müşriklerin iddialarından münezze ve yücedir. O, yaratan, var eden, varlıklara şekil veren Allah'tır. Hâsılı en güzel isimler ve vasıflar Onundur..." (Haşr, 59/22-24).

Bu âyetler; gerçek ilâhın en güzel isimlerle muttasıf olduğunu, kendisine ancak bu isimlerle duâ edilebileceğini, hiçbir yaratığın hissedemediği ve bilemediği mutlak gaybı ve bazı yaratıkların bilgisi dışında kalan izâfî gaybı ancak Onun bilebileceğini, rahmetinin bütün yaratıkları kuşattığını ve gazabının önüne geçtiğini, kâinatın yegâne sahibinin O olduğunu, bütün eksiklerden uzak ve yüce olduğunu, kusurlardan sâlim olup yaratıklarına esenlik ve güvenlik verdiğini, Onun her şeyi görüp gözettiğini, üstün kudret sahibi ve mutlak galip olduğunu, yaratıklarının hallerini ve işlerini düzeltenin ve iradesi ile onları istediği şekilde yönetenin de O olduğunu, büyüklük ve ululuğun Ona mahsus olduğunu, yaratma ve yaratıklarına şekil verme gibi icâbî ve fiilî sıfatlarla muttasıf olduğunu bildirmektedir.⁴

Bazı âyetlerin îcab ve selb metodlarından her ikisini de ihtiva ettiği görülmektedir. Buna örnek olarak şu âyeti zikredebiliriz:

الله لا إله إلا هو الحي القيوم لا تأخذه سنة ولا نوم له ما في السماوات وما في الأرض من ذا الذي يشفع عنده إلا بإذنه يعلم ما بين أيديهم وما خلفهم ولا يحيطون بشيء من علمه إلا بما شاء وسع كرسيه السماوات والأرض ولا يؤوده حفظهما وهو العلي العظيم

“Allah ki, Ondan başka hiçbir ilâh yoktur. O, daimâ diri ve yaratıklarını gözetip yönetendir. Kendisini ne uyku yakalar ne de uyuklama. Göklerde ve yerde olanların hepsi Onundur. İzni olmadan buhurunda şefaet etmek kimin haddine? O, kullarının yapmakta olduklarını ve önceden yaptıklarını bilir. Onun dilemesi hariç, insanlar Onun ilminden hiçbir şey kavrayamazlar. Onun kürsüsü gökleri ve yeri kaplamıştır. Onları korumak Ona ağır gelmez. O, çok yücedir, çok büyüktür.” (Bakara, 2/255).

Bu âyet-i Kerime:

1. Allah'tan başka ilâh olmadığını, ancak O'nun ibâdete lâayık olduğunu,

Mahmud b. Hamza el-Kirmânî, Garâibü't-Tefsir ve Acâibü't-Te'vîl, Cidde-Beyrut 1408/1980, II, 11200; Kummî, a.g.e., VI, 108, XXVIII, 35; Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, Lisânü'l-Arab, Daru's-Sâdir, Beyrut ty., XIII, 436-437.

1 Aziz: Eşi ve benzeri olmayan, yenilemeyen yegâne gâlip, değerli, güçlü, kendisine son derece ihtiyaç duyulan. Bkz. Râzî, a.g.e., s. 194-195.

2 Cebbâr: Dilediğini zorla yaptırma gücüne sahip. Bkz. Zeccâc, a.g.e., V, 151.

3 Mütekebbir: Büyüklüğün kemalinde, her şeyden ve her türlü kötülükten yüce, ululuk ve büyüklük sadece kendisine has olan. Bkz. Râzî, a.g.e., s. 200-201.

4 Bkz. Mahmud el-Âlûsî, Rûhu'l-Maânî, Mısır 1353, XXIII, 54-57; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Nebioğlu Basımevi, yy. 1960, VII, 4868-4877; Suat Yıldırım, Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, İstanbul 1419/1998, s. 547.

2. O'nun zâtî ezeli bir hayatla diri olup bunun zıddı olan yokluk ve ölümün O'na ârız olmayacağını,

3. Varlığının kendinden olup yarattıklarından hiçbirine muhtaç olmadığını, bilâkis onların O'na muhtaç olduğunu; bir an bile yarattıklarından habersiz olmadığı gibi, onların da Allah'tan göz açıp yumuncaya kadar müstağni kalamayacaklarını,

4. Mülkün sahibinin O olduğunu, yeryüzünde ve göklerdeki hiçbir şeyin O'nun mülk ve hâkimiyetinin dışına çıkamayacağını,

5. O'ndan izinsiz hiçbir kimsenin şefaât edemeyeceğini,

6. İlminin geçmiş ve gelecek her şeyi kuşattığını, kulların da ancak O'nun bildirdiği kadarını bilebileceğini,

7. Mülkünün genişliği ve hâkimiyetinin büyüklüğünün ifadesi olarak kürsüsünün bütün gökleri ve yeryüzünü içine aldığı,

8. Bu büyük ve geniş mülkü muhafaza etmenin kendisine zor ve ağır gelmeyeceğini,

9. O'nun en yüce olduğunu,

10. Kısacası O'nun kemal sıfatlarla muttasıf, noksanlık ifade eden tüm sıfatlardan münezzehe olduğunu haber vermiştir.¹

b. Sünnet'ten Naklî Deliller

Kur'an'da olduğu gibi Sünnet'te de Allah'ın isim ve sıfatlarına dağınık bir şekilde de olsa çokça yer verildiğini görüyoruz. Yukarıda belirtildiği üzere bunlardan bir kısmı Allah'ın kemal sıfatlarından söz ederken, bir kısmı da Onun noksan sıfatlardan uzak olduğundan, haberî ve fiilî sıfatlarından bahsetmektedir.² Bununla birlikte müstakil olarak Allah'ın isimlerinden bahseden hadis sayısı azdır. Farklı senet zinciriyle Ebu Hüreyre'den rivâyet edilen *إنَّ لِلَّهِ تِسْعًا وَتِسْعِينَ اسْمًا مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا فَمَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ* "*Şüphesiz Allah'ın doksan dokuz –yüzdən bir eksik- ismi vardır. Her kim bu isimleri sayarsa cennete girer*" hadisi³, Allah'ın isimlerinden müstakil olarak bahseden yegâne hadistir. Tirmizî (ö.

1 Kasimî, a.g.e., s. 62-63.

2 Bkz. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, el-Câmiu's-Sahih, Thk. Mustafa el-Buğa, Dımaşk 1987, Cenâiz, 32, (I, 431-432); Bed'ü'l-Halk, 1, (III, 1166-1167); Mardâ, 9, (V, 2141); Edeb, 27, (V, 2239); Eymân, 8, (VI, 2452); Tevhid, 2-11, 14-22, (VI, 2686-2691, 2693-2701); Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, es-Sahih, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki, Beyrut ty., Cenâiz, 6, (II, 635-636); Fadâil, 15, (IV, 1809); Zikr, 18, (IV, 2086); Sıfâtü'l-Münâfikîn, 50 (IV, 2147-2149).

3 Buharî, a.g.e., Şurût, 18, (II, 981-982); Deavât, 68, (V, 2354); Tevhid, 12, (VI, 2691); Müslim, a.g.e., Zikr, 5-6, (IV, 2062-2063); Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn İbn Mâce el-Kazvîni, es-Sünen, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki, yy. 1372/1952, Duâ, 10, (II, 1269).

279/892), bu hadisi önce yukarıda görüldüğü gibi kısaca zikretmiş, hemen arkasından gelen rivâyette ise doksan dokuz ismin tek tek yer aldığı hadise yer vermiştir.¹

Tirmizî'nin, Sünen'inde zikretmiş olduğu ve doksan dokuz ismin bizzat tek tek belirtildiği hadisin sahih olup olmamasını bir tarafa bırakacak olursak, başta Buhârî ve Müslim olmak üzere, daha başka hadis kitaplarında Allah'ın isim ve sıfatlarından bahsedilmesi, gerek Kur'an âyetlerinde gerekse hadislerde sıfatların nefyine dâir herhangi bir metnin bulunmaması, Kitap ve Sünnet gibi iki temel kaynağın bu konuda birbirlerini desteklemeleri anlamına gelmektedir ki, kanaatimizce delillerin en başta geleni ve en güçlüsü de budur. Bu her iki kaynağın sıfatlarla ilgili metinlerine âşinâ olan herkes, bu gerçeği bilir.² Ne var ki, bu kadar açık ve seçik bir hakikatı göremeyen veya sıfatlarla ilgili nasları kendi indî görüşlerine göre yorumlayan ve hatta aklın hakemliğini ön plânda tutmak sûretiyle akla aykırı yorum ve görüşlerde bulunanları dikkate alarak akli delillerle de bu gerçeği teyit etmek istiyoruz.

2. Akli Deliller

Kur'an ve Sünnet gibi naklî delillerin yanı sıra, insan aklının da Allah'ın sıfatlarının varlığına delâleti bir gerçektir. Araplarca meşhur olan "fâkıdu's-şey'i lâyu'tîhi", yani, "Bir şeye sahip olmayan onu (başkasına) veremez" sözünde de olduğu gibi, kemal sıfatlarıyla muttasıf olmayan bir yaratıcının içinde yaşadığımız evrene bu mükemmel düzeni, ölçü ve âhengi vermesi düşünülebilir mi? Daha doğrusu böyle bir yaratıcı söz konusu olabilir mi?

Kelâmcılar, sıfatları isbat sadedinde birçok akli deliller serdetmişlerdir. Biz bunlardan ancak birkaçını burada zikretmekle yetineceğiz. Bunlardan birisi, Bâkılânî (ö. 403/1013) ve diğer Ehl-i Sünnet kelâmcılarının birçoğunun hayat, ilim, sem', basar, irade, kudret ve kelâm gibi zâtî-sübûtî sıfatları esas alarak ileri sürmüş oldukları delildir. Onlar, bu sıfatları tek tek ele alarak Allah'ın sıfatlarını isbat etme yoluna gitmişlerdir. Onların bu isbatını şöyle özetleyebiliriz:

Hayat sahibi olmayan birisinden her hangi bir fiilin meydana gelmesi imkânsızdır. Allah eşyânın yaratıcısı olduğuna göre elbette hayat sahibi olması gerekir. En güzel düzen, mükemmellik ve âhenk üzere meydana gelen hikmetli ve kapsamlı fiiller, ancak o fiilleri en iyi bilen birinden sâdır olabilir. Bu fiilleri düzene koymak ve bunları belli zaman ve mekâna tahsis etmek, bir iradeyi gösterir. Şayet Allah işitmeseydi sağır; görmeseydi kör olması gerekirdi ki, O

1 Ebu İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, el-Câmiü's-Sahih (I-V), Thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve başkaları, Kahire 1356/1937, Deavât, V, (530-531).

2 Kâsimî, Delâil, s. 58-59.

bundan münezzehdir. Kudreti ve gücü olmayan âciz birinden herhangi bir fiilin sudûrunun imkânsızlığı bilinen bir gerçektir. Aynen öyle de, konuşmayan birinin de bunun zıddı olan dilsizlik ve sükût gibi sıfatlarla muttasıf olması icap ederdi ki, şâni yüce olan Allah, bu gibi sıfatlardan uzaktır.¹ Dolayısıyla O, kemal sıfatlarıyla muttasıftır.

Âmidî (ö. 631/1233) kelâmcıların bu delilini Gâyetü'l-Merâm'da zikreder ve bu metodun zayıf olduğunu belirtir. Çünkü ona göre bu metod, şâhidi esas alıp, onun hakkında verilen hükmü gâib üzerine uygulamaktan ibarettir.² Ancak Âmidî'nin bu delili zayıf bulması, bunun delil olarak kullanılamayacağı anlamına gelmez. Kaldı ki bu tür deliller, şâhid ile gâibin bütün vasıflarda müşterek olduğunu isbatlamak için değil, sadece meseleyi akıl ve zihne yaklaştırmak içindir.

Bu konuda Ehl-i Sünnet kelâmcılarının ileri sürdükleri bir başka aklî delil daha vardır. Bu delil daha çok dil açısından önem arz ettiği gibi, mantıklı olmanın da bir gereğidir. Buna göre, isimlendirmede, var olan bir şeyin varlığının veya zâtının ifade edilmesi değil de, ona âit bir özelliğin ifade edilmesi (alim, kadir, hay... gibi) söz konusu ise, farklı lafızlardan türemiş ve belirli manalardan alınmış olan bu tür övgü isimleri, o mânâlar zatta mevcut ise ona verilebilir, yok ise verilemez. Verilebileceğini veya zikri geçen isimlerin türeme kaynağı (me'haz-ı istikakı) olan ilm, kudret, hayat gibi sıfatların nefyini iddiâ etmek, Allah'ın ve Peygamber'in bu konuda saçmaladığını veya -hâşâ- realiteye uymayan beyanda bulduklarını ifade etmek demektir. Bu da İslâm inancına göre küfürdür.³

3. İcmâ

Allah'ın kemal sıfatlarla muttasıf olduğu hususunda İslâm kelâmcıları ve düşünürleri arasında ittifak vardır. İhtilâf konusu olan husus, bu sıfatların yorumu, anlamları, özellikleri, zâtla olan ilişkisi ve bu ilişkinin keyfiyetidir.

II. SIFATLARIN SAYISI

1 Bâkılânî, el-İnsâf fimâ Yecibu İ'tikâduh velâ Yecûzu'l-Cehlu bih, Thk. İmâdüddin Ahmed Haydar, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1407/1986, s. 35; Ebu'l-Muin Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, Tabsiratü'l-Edille, Thk. Claude, Dımaşk 1990, I, 188 vd.; Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Taftâzânî, Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye, Thk. Muhammed Adnân Derviş, yy. ty., s. 90-91.

2 Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Âmidî, Gâyetü'l-Merâm fi İlmi'l-Kelâm, Thk. Hasan Mahmud Abdüllâtif, Kahire 1391/1971, s. 44-45.

3 Bkz. Nesefî, Tabsıra, I, 202-204; Râzî, et-Tefsiru'l-Kebir, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, I, 132-133; Kasimî, Delâil, s. 59; Halife Keskin, İslâm Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi, Beyan Yay., İstanbul 1996, s. 217-219.

Allah'ın sıfatlarının kaç tane olduğu sorusunu cevaplayabilmek için önce Onun isimlerinin kaç tane olduğu sorusunu cevaplamak gerekir. İslâm âlimlerinden bir grup, “Şüphesiz Allah'ın doksan dokuz İsmi vardır...”¹ hadisini delil göstererek Allah'ın isimlerinin doksan dokuz isimden ibaret olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşü benimseyen İbn Hazm, “Her kim, buna kendinden bir şey eklerse, Allah'ın isimleri konusunda eğriliğe sapmıştır” der.² İbn Hazm'ın bu görüşü, cumhurun görüşüyle örtüşmemektedir. Cumhura göre bu hadis, Allah'ın isimlerinin ve bu isimlerin delâlet ettiği sıfatların muayyen bir sayıyla sınırlı olduğuna delâlet etmez. Çünkü başka hadislerde daha farklı isimler de zikredilmektedir.³ Hatta Kur'an ve hadislerde geçmeyen başka isim ve sıfatların da varlığı muhtemeldir.⁴ Nitekim Hz.Peygamber (s.a.v.) bir hadis-i şeriflerinde şöyle buyurur:

اللَّهُمَّ إِنِّي ... أَسْأَلُكَ بِكُلِّ اسْمٍ هُوَ لَكَ سَمَّيْتَ بِهِ نَفْسَكَ أَوْ عَلَّمْتَهُ أَحَدًا مِنْ خَلْقِكَ أَوْ أَنْزَلْتَهُ فِي كِتَابِكَ أَوْ اسْتَأْتَرْتُ بِهِ فِي عِلْمِ الْغَيْبِ عِنْدَكَ

“Allah'ım!... Sana âit olan, kendisiyle kendini adlandırdığın veya kitabında indirdiğin, yahut yarattıklarından birine öğrettiğin, yahut da yalnız senin katında bulunan gayb ilminde zâtına tahsis ettiğin her bir isimle senden (lütuflarını) dilerim.”⁵

Muhyiddin İbn Arabî de tıpkı cumhurun görüşünde olduğu gibi, Allah'ın isimlerinin (dolayısıyla sıfatlarının) “ümmehâtü'l-esmâ” olarak bilinen belirli isimler grubuyla sınırlı olmadığını söyler.⁶

Bilindiği gibi Ehl-i Sünnet kelâmcıları, sıfatları kısımlara ayırmış ve bunları sayıyla ifade etmişlerdir. Ancak bu sayılar kesinlik arz etmemektedir. Nitekim Eş'arîlerin zâtî sıfatları yedi olarak kabul etmelerine karşın, Mâtürîdîler bunu sekiz olarak tesbit etmişlerdir.⁷ Sayılmayacak kadar çok olan selbî sıfatları da beşe ircâ ettikleri görülmektedir.⁸ Ne var ki bu, kelâmcıların Allah'ın isim ve sıfatlarının çokluğunu kabul etmemeleri anlamına gelmez. Bu sadece aynı veya yakın mânâyı ifade eden isim veya sıfatların birbirine irca edilmesinden

1 Tirmizî, el-Câmi', Deavât, V, 530-1.

2 Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b.Hazm, İlmü'l-Kelâm alâ Mezhebi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa, Nşr. El-Mektebü's-Sekâfi, Kahire 1989, s. 66.

3 Geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, el-Maksadü'l-Esnâ Şerhu Esmâillâhi'l-Hüsna, Thk. Muhammed Mustafa Ebu'l-Alâ, Mısır 1388/1968, s. 157.

4 Bkz. Nuruddin Ahmed b. Mahmûd es-Sâbûnî, el-Bidâye fîUsûli'd-Din, Trc. ve Thk. Bekir Topaloğlu, Diyânet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1995, s. 27.

5 Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, el-Müsned (I-VI), Dâru'l-Fikr, 1398/1978, II, 41-42.

6 Ebu'l-Ulâ Afifi, et-Tâlikat (İbn Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem adlı eseriyle birlikte), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, II, 26, 117.

7 Bkz. Mevlüt Özler, İslâm Düşüncesinde Tevhid, Nûn Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 152.

8 Bkz. İsmail Hakkı İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, Umran Yayınları, Ankara 1981, s. 256 vd.

ibârettir.¹ İbn Teymiyye (ö. 728/1328) sıfatların belirli bir sayıyla sınırlandırılmasını doğru bulmazken², Mu'tezile -sıfatların belirli bir sayıya münhasır olup olmamasının ötesinde -Allah'ı kula benzemekten tenzih düşüncesiyle Onun zâtî sıfatlarla muttasıf olmasını kabul etmemektedir.³

III. SIFATLARIN KISIMLARI

Sıfatları isbat sadedinde zikretmiş olduğumuz Kur'an âyetlerine ve Hz. Peygamber'in hadislerine baktığımızda, sıfatların her hangi bir tasnife tabi tutulmadığını ve aralarında ayırım yapılmadığını görürüz. İlk defa sıfatları zâtî ve fiilî diye iki kısma ayıran İmam Ebu Hanife (ö. 150/767) olmuştur. Ona göre hayat, kudret, ilim, kelâm, sem', basar ve irâde zâtî; tahlîk/yaratma, terzîk/rızık verme, inşa', ibda'/yoktan yaratma, sun' gibi sıfatlar da fiilî sıfatlardır ve bunlar ezeldirler.⁴ Ancak biz, Ebu Hanife'den sonra sıfatları tasnife tabi tutan Ehl-i Sünnet kelâmcılarından önce, Mu'tezilenin sıfatları taksimine değinmek istiyoruz.

1. Mu'tezile'ye Göre Allah'ın Sıfatlarının Kısımları

Mu'tezile, Allah'ın bütün kemâl sıfatlarıyla muttasıf olduğu görüşündedir. Onlar, Kur'an'da Allah'ın kendisini "her şeyi bilen", "her şeye gücü yeten", "Hay ve Kayyum", "işiten ve gören" gibi sıfatlarla tavsif ettiğine inanırlar. Ancak, Allah'ın zâtının muttasıf olduğu bu sıfatların anlamları ve bu ittisafın dayandığı esas hususunda başkalarından ayrılırlar. Dolayısıyla bu sıfatların Allah'ın zâtına zâid sıfatlar olduğunu kabul etmeyerek Zât-ı İlâhî'ye zâid olmadığını ileri sürerler. Sonra Allah'ın bu sıfatlara sahip oluşunun keyfiyeti ve bunların Onunla olan ilişkisinin anlamı hususunda kendi aralarında büyük ihtilâflara düşerler. Biz burada onların ihtilafa düştükleri bu ve benzeri meselelerle ilgili görüşlerini ilgili kaynaklara havale ederek Allah'ın sıfatlarının taksiminde bazı Mu'tezile âlimlerinin görüşlerini zikredeceğiz.

Mu'tezile âlimlerinden Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (226/840), Allah'ın sıfatlarını

1 Geniş bilgi için bkz. Ebu Bekir Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî, el-Câmi' li Şuabi'l-İman, ed-Dâru's-Selefiyye, Bombay 1406/1986, I, 283 vd.; Abdurrahman Habenneke el-Meydânî, el-Akidetü'l-İslâmiyye ve Üsüsühâ, Dımaşk 1385/1966, s. 156 vd.

2 İbn Teymiyye, Minhâc, II, 497.

3 Bkz. Kâdı Abdülcebbar b. Ahmed, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, Thk. Abdülkerim Osman, Nşr. Mektebet Vehbe, 1408/1988, s. 183 vd.

4 Ebu Hanife Nu'man b. Sâbit, el-Fıkhu'l-Ekber ('İmam-ı Azam'ın Beş Eseri'yle birlikte), Haz. Mustafa Öz, M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul 1992, s. 70; Ali Sâmi en-Neşşâr, Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fî'l-İslâm (I-III), Dâru'l-Maârif, Kahire 1981, I, 236.

“Zât sıfatları” ve “Fiil Sıfatları” diye ikiye ayırır.¹ Ona göre zât sıfatları, Yaratıcı’nın, zıtlarıyla muttasıf olması ve zıtlarıyla muttasıf olmaya gücü yetmesi câiz olmayan sıfatlardır. Meselâ Allah, “âlim” olarak nitelendirildiğinde, “câhil” olmakla veya câhil olmaya gücü yetmekle nitelendirilmesi câiz olmaz. “Kâdir” olarak nitelendirilince, “âciz” olmasıyla ve âciz olmaya gücü yetmesiyle nitelendirilmesi doğru olmaz. Diğer zâtî sıfatlar da böyledir. İlim, kudret, hayat, sem’, basar, ğınâ/başkasına muhtaç olmama, azamet, celâl/ululuk, kibr, siyadet/hâkimiyet, mülk, rubûbiyet, kahr/gâlip gelme, ulûv/yücelik ve kıdem, Ebu’l-Hüzeyl’in zikrettiği zât sıfatlarındandır.²

Ebu’l-Hüzeyl’e göre fiil sıfatları ise, Yaratıcı’nın, zıtlarıyla ve zıtlarına gücü yetmekle nitelendirilmesi câiz olan sıfatlardır. Nitekim Allah’ın, iradenin zıddı olan “dilememe” ve “dilememeye gücü yetmek”le nitelendirilmesi câizdir. Sehat/öfkelenme, rıza, irade, kerâhe/hoşnut olmama, kelâm, adl, halk, rızık, ihyâ, imâte, muvâlât/dost ve yardımcı olma, hubb/sevme, buğz, cûd/cömertlik, hilm/sabır, sıdk, ihsan, medh, zem, emr ve nehy, onun zikretmiş olduğu fiil sıfatlarındandır.³

Ayrıca bazı Mu’tezile âlimleri, zât sıfatlarını “*hakkında nefy ve isbatın cereyan etmediği*”; fiil sıfatlarını ise, “*hakkında nefy ve isbatın cereyan ettiği*” sıfatlar olarak tanımlar. Meselâ zât sıfatlarından olan ilim ve kudretle ilgili olarak “*Allah, şunu bilemedi*” veya “*şuna gücü yetmedi*” denemez. Ancak “*Allah filan kimse için çocuk yarattı, fakat filan kimse için yaratmadı*” denebilir.⁴ Çünkü yaratma/halk, fiil sıfatlarından olup Allah’ın mümkün olan her şeyi yaratması da yaratmaması da câizdir.⁵ Ehl-i Sünnet âlimlerinin zât sıfatları içerisinde ele aldıkları ve Allah’ın zâtıyla kaim kadim sıfatlardan saydıkları irade ve kelâm da Mu’tezileye göre fiil sıfatlarından olup, diğer fiil sıfatları gibi hâdistirler ve Allah’ın zâtıyla kaim değildirler.⁶

Mu’tezile âlimlerinden Ebu Ali el-Cübbâî’nin (ö. 303/916) de Allah’ın sıfatlarının taksiminde -her ne kadar sıfatların, Allah’ın zâtıyla kıyamının anlamında ve taallûklarında ihtilâfa düşmüşlerse de-, Ebu’l-Hüzeyl el-Allâfî takip ettiği görülür.⁷

1 Neşşâr, a.g.e., I, 453; Gurâbî, Târihu’l-Firakî’l-İslâmiyye, Kahire 1981, s. 158.

2 Gurâbî, Târihu’l-Firak, s. 159-160.

3 Gurâbî, a.g.e., s. 161.

4 Bkz. M. R. Abdullah, el-Bâkılânî, s. 480.

5 Bkz. Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, Kelâm, Konya 1996, s. 223.

6 Bkz. Sâbûnî, el-Bidâye, s. 26.

7 Geniş bilgi için bkz., Gurabî, a.g.e., s. 226-228.

2. Ehl-i Sünnet Kelâmcılarına Göre Allah'ın Sıfatlarının Kısımları

Sıfatları *zâtî* ve *fiilî* olmak üzere ilk defa kısımlara ayıranın Ebu Hanife olduğunu belirtmiştik. Eş'arî imamlarından Bâkılânî ve Beyhakî'nin de sıfatları aynı taksime tabi tuttıkları görülür. Onlara göre zâtî sıfatlar; hayat, ilim, kudret, sem', basar, kelâm, irade, beka ve vech (yüz veya zât) gibi Allah'ın ezelde ve hâlen kendileriyle muttasıf olduğu sıfatlardır.¹ Bunlara sübûtî sıfatlar da denir.² Bunları Allah'ın zâtından ayrı düşünmek mümkün değildir.³ Fiilî Sıfatlar ise, Kur'an ve Sünnet'te zikredilen ve Allah'ın, ezelde değil de hâlen muttasıf olduğu fiillerinden türeyen adlandırmalardır.⁴ Halk, rızık, adl, ihsan, tefaddul/lütuf, in'âm/nimet verme, sevab, ikab/ceza, ihyâ/diriltme, imâte/öldürme, haşr ve neşr gibi Allah'ın kâinattaki fiillerine delâlet eden sıfatlardır ki, Allah, bu sıfatlardan önce vardır.⁵ Allah'ın bu sıfatlardan önce var olması demek, bu sıfatların kadim değil hâdis olması demektir.⁶ Bu durumda fiil fiil sıfatlarının hudûsu ve Allah'la kaim olmamaları hususunda Mu'tezile ile Eş'ariyye aynı görüşü paylaşmış olmaktadırlar.⁷

Ayrıca Beyhakî zâtî sıfatları, isbat yolları açısından aklî ve sem'î/haberî olmak üzere iki kısma ayırır. Aklî sıfatlar, şer'î delillerin yanısıra aklî delillerle de isbat edilen sıfatlardır. İlim, kudret, hayat... gibi sıfatlar, bu kısımda yer alırlar. Sem'î/haberî sıfatlar ise, Kitap ve Sünnet'le isbat edilen sıfatlardır. *İstivâ*/oturma, kurulma, *nüzûl*/inme, *vech*...gibi sıfatlar da bu ikinci kısmın örneklerini oluştururlar.⁸

Cüveynî (ö. 478/1085) sıfatları nefsî/Zâtî ve mânevî olmak üzere iki kısma ayırırken⁹, Râzî'nin (606/1209) selbî ve sübûtî olmak üzere yine iki kısma ayırdığı görülür.¹⁰ Ancak bu iki ayırım lafızdan öte geçmez. Çünkü Cüveynî'deki nefsî sıfatlar, Râzî'deki *kadem*, *kıyam binefsihi*, *muhâlefetün li'l-bavâdis* ve *vahdâniyet* gibi selbî sıfatlara; mânevî sıfatlar da *hayat*, *ilim*, *sem'*, *basar*, *kudret*, *irade* ve *kelâm*

1 Bâkılânî. Temhîd, s. 298-9; Beyhakî, el-İ'tikâd, alâ Mezhebi's-Selef Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâa, Dâru's-Sekâfe, Mısır 1984, s. 26-27; a. mlf., el-İnsâf, s. 26.

2 Muhammed Yusuf eş-Şeyh, et-Tâlikat alâ Şârihi'l-Cevhere, Dâr İhyâ'i'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1373/1954, s. 48.

3 İbn Ebi'l-İzz, Şerhu'l-Akide, I, 99.

4 Beyhakî, el-İ'tikad, s. 27.

5 Bâkılânî, a.g.e., s. 299.

6 Beyhakî, el-İnsâf, s. 27.

7 Sâbûnî, el-Bidâye, s. 26.

8 Beyhakî, el-İ'tikâd, s. 26-27.

9 Abdülmelik el-Cüveynî, el-İrşâd ilâ kavâti'l-Edille fi Usûli'l-İ'tikâd, Thk. Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdülmün'im Abdülhamid, Nşr. Mektebetü'l-Hâncî, Mısır 1369/1950, s. 30.

10 Râzî, Muhassal Efkâri'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteahhirîn, Thk. Hüseyin Atay, Mektebetü Dâr't-Türâs, Kahire 1411/1991, s. 357.

gibi sübûtî sıfatlara tekabül eder.¹

Selbî sıfatları “nefsî sıfat” diye adlandırma sadece Cüveynî’ye hasır. Zira Zât-ı İlâhî’ye zâid bir sıfat olarak kabul edildiği takdirde nefsî sıfat “*vücud*”dur ve bu sıfat, bütün sıfatların merciidir. Zât-ı İlâhî’ye zâid olmayıp zât’ın aynı olarak kabul edildiğinde ise, “*vücud*” sıfat değildir.²

Râzî Levâmiu’l-Beyyinat’ta sıfatları birçok taksime tâbi tutar. Ona göre sıfatlar, ya sübûtî–hakiki, sübûtî-izâfî ve selbî olmak üzere üçe; ya da bu üç kısımdan oluşmak sûretiyle hakiki-izâfî, hakiki-selbî, izâfî-selbî ve bütün bunların bir araya gelmesinden oluşan hakiki-selbî-izâfî sıfatlar olmak üzere dörde ayrılır. *Mevcûd, şey, hay...* gibi zâta delâlet eden sıfatlar hakiki; *mâbûd, mâlûm, meşkâr, meşkâr, alıyy, aẓîm...* gibi sıfatlar izâfî; *kuddûs, selâm, ğmâ, vâbid...* gibi sıfatlar da selbî sıfatlardır. *Âlim, kâdir, mürid, semî, basîr* gibi sıfatlar hakiki-izâfî sıfatlardır; çünkü *ilim, kudret, irade, sem’, basar* ve *kelâm* zâtla kaim olup bilinenlerle ilişkisi/mâlûmâta izafesi vardır. *Kadim, ezelî* gibi sıfatlar, hakiki-selbî sıfatlar içinde yer alır. Bunun anlamı, kendisine ademin/yokluğun sebkât etmediği mevcud demektir. Zira Onun vücudu hakiki sıfat; vücuduna ademin sebkât etmemesi ise selbîdir. İzâfî-selbî sıfatlara *evel* ve *âhir* gibi sıfatlar örnek verilebilir. Çünkü *evel*, kendisi başkasına sebkât ettiği halde başkasının ona sebkât etmediği anlamını taşır. Dolayısıyla kendisinin başkasına sebkât etmesi izâfet; başkasının ona sebkât etmemesi ise selbîdir. *Melik* sıfatı da hakiki-izâfî-selbî sıfatlar içinde yer alır. Zirâ bu sıfat, kendisi başkasına muhtaç olmadığı halde, başkasının kendisine muhtaç olduğu mevcud demektir. Vücud hakiki; başkasının ona muhtaç olması izâfî; onun başkasına muhtaç olmaması ise selbîdir.³

Râzî ayrıca sıfatları zâtî, mânevî, ve fiilî olmak üzere üç kısma ayırır.⁴ Bazı kelâmcıların sıfatları vâcib, mümteni’ ve câiz gibi kısımlara ayırdığını ifade eden Râzî, vâcibe zâtî ve mânevî sıfatları; mümteniye Allah’ın cisim ve cevher olmasının imtinânı/inkânsızlığını; câize de Allah’ın görülebileceğini örnek verir.⁵

Mâtürîdî kelâmcılarından Ebu’l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1114), Ebu Hanife gibi sıfatları zâtî ve fiilî olmak üzere ikiye ayırır. *Hayat, kudret, sem’, basar, ilim, kelâm, meşîet*, ve *irâde* zâtî; *tablik/yaratma, terzik/rızık verme, ifdâl/lûtufta bulunma, in’âm/nimet verme, ihsan, rahmet, mağfîret* ve *hidâyet* de fiilî sıfatlardır.⁶

1 Cüveynî, el-İrşâd, s. 30 vd., 61 vd.; Râzî, Muhassal, s. 357 vd.

2 İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, s. 256.

3 Râzî, Levâmi’, s.41-2.

4 Râzî, a.g.e., s. 43- 4.

5 Râzî, a.g.e., s. 46.

6 Nesefî, Bahru’l-Kelâm fî Akâidi Ehli’l-İslâm, Konya 1327-1328, s. 90-92.

Diğer Mâtürîdî âlimlerinin de sıfatları aynı taksime tabi tuttıkları görülür. Onlara göre zâtî sıfatlar gibi fiilî sıfatlar da Allah'ın zâtıyla kaim ezeli sıfatlardır.¹ Dolayısıyla zâtî sıfatların kıdemi hususunda Eş'arîler ile aynı görüşte olan Mâtürîdîler, fiilî sıfatların hâdis olduğunu kabul eden Eş'arîlerden ve Mu'tezile'den ayrılırlar.

Bütün bu bilgilerin ışığı altında konuya bakıldığında, sıfatların sayılarında olduğu gibi, taksiminde de farklı yaklaşımların olduğu gerçeğiyle karşılaşırız. Bu nedenle sonuç olarak şunu diyebiliriz:

Halleri sıfat olarak kabul edenlerin görüşlerini dikkate aldığımızda, nefsi sıfat, mânâ sıfatları/sıfâtü'l-meânî ve mânevî sıfatların, zâtî veya sübûtî sıfatlar kısmında yer aldığını görürüz.² Fiilî sıfatlar ise -yukarıdaki tanımdan da anlaşıldığı üzere-, Eş'arîlere göre zât ile kaim sübûtî sıfatlar olmayıp zaman zaman Allah'ın kendileriyle muttasıf olduğu ve kudret sıfatından sudur eden hâdis sıfatlardır.³ Bu açıdan bakıldığında Eş'arîlere göre sıfatları dörde ayırmak mümkündür:

1. Nefsî Sıfat.
2. Selbî Sıfatlar.
3. Mânâ Sıfatları/Sıfâtü'l-Meânî.
4. Mânevî Sıfatlar.

Nefsî Sıfat: Nefse yani zât'a nisbet edildiği için Nefsî sıfat adını almıştır⁴. Bundan murad, Allah'ın varlığı yani "vücut" sıfatıdır.⁵

Eş'arîlere göre "vücut", zâtın bizzat kendisi olup, zâta zâid değildir. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/936), İslâm filozofları ve Mu'tezile kelâmcılarından Ebu'l-Hüseyn el-Basrî el-Mu'tezilî (ö. 436/1044) de aynı görüştedirler.⁶ Bu nedenle Cüveynî "vücut"un sıfatlardan sayılmamasını daha uygun

1 Bkz. Neseî, a.g.e., s. 90-92; Ali b. Muhammed el-Cürcanî, et-Ta'rifât, yy. ty., s. 133; Muslihuddin Mustafa el-Kestellî, Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâid, İstanbul 1966, s. 83 vd.; Kemalüddin Ahmed b. Hasan el-Beyâdî, İşârâtü'l-Merâm an İbârâtü'l-İmam, Mısır 1368/1949, s. 107 vd., 212 vd. Ayrıca bkz. Hasan eş-Şâfiî, Lemehât mine'l-Fikri'l-Kelâmî, Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Kahire 1413/1993, s. 38-39; Süleyman Uludağ, İslâm'da İnanç Konuları ve İtikadî Mezhebler, Marifet Yay., İstanbul 1992, s. 151.

2 Şeyh, et-Tâlikat, s. 48.

3 Bâkılânî, Temhîd, s. 246; Râzî, Levâmî', s. 43, 44. Geniş bilgi için bkz. M. R. Abdullah, el-Bâkılânî, s. 479.

4 Şeyh, a.g.e., s. 48.

5 İbrahim b. Muhammed el-Beycûrî, Tuhfetü'l-Mürîd alâ Cevhereti't-Tevhid, Mısır 1939, s.34.

6 Bkz. Cürçânî, Şerhu'l-Mevâkif (el-Mevkifu'l-Hâmis fi'l-İlâhiyyât), Thk. Ahmed el-Mehdî, Nşr. Mektebetü'l-Ezher, Mısır, s. 27.

görmektedir.¹ Ona göre zâtın kendisi olan vücut, cevhere nisbetle tahayyüz/mekân tutma mesâbesinde değildir. Zira tahayyüz, cevherin zâtına zâid bir sıfattır. Cevherin vücudu ise, her hangi bir zâidlik takdir etmeksizin cevherin kendisidir. O, Âlimlerin, vücut'u sıfatlar içinde sayma hususunda musamahalı davrandıklarını söyler.² Bu da, zât'ın lafızda bu şekilde tavsif edilmesinden kaynaklanmaktadır. “Allah'ın zâtı mevcuttur” denilmesi, buna bir örnek oluşturur.³

Selbî Sıfatlar: Bunlara tenzih⁴ veya itibarî⁵ sıfatlar da denir. Aksi Allah'ın şânına lâıyk olmayan bu sıfatlar, sayılmayacak kadar çoktur.⁶ Ancak bunlar, kıdem, beka, kıyam binefsihi, muhâlefetün li'l-havadis ve vahdâniyet gibi beş önemli asla indirgenir.⁷

Bu sıfatların selbe nisbet edilmesinin anlamı şudur: Kıdem, Allah'ın varlığının evveli olmaması, ezeli olması; beka, sonunun olmaması ve dâimî olarak var olması; kıyambinefsihi, zâtıyla kaim olup kıyamında başka bir şeye, mahal ve tahsis ediciye muhtaç olmaması; muhâlefetün li'l-havâdis, sonradan olanlara benzememesi; vahdâniyet, zât, sıfat ve fiillerinde bir olmasıdır.⁸

Eş'arî kelâmcıları, Allah'ın “Bâki” ve “Kadim” oluşu üzerinde ittifak ettikten sonra “beke” ve “kıdem”in zâta zâid sıfatlar olup olmaması hususunda ihtilâf etmişlerdir. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî ve tâbileri “beke”nın vücut'a zâid vücudî bir sıfat olduğunu ileri sürerken; yine Eş'ariyye ekolünden Bâkılânî, Cüveynî, Râzî, Âmidî ve daha başkaları, “beke”nın zâta zâid vücudî bir sıfat olmadığı, ikinci zamanda vücudun bizzat kendisi olduğu görüşünü benimsemişlerdir.⁹ “Kıdem”e gelince, onun zâta zâid vücudî bir sıfat olmayıp Allah'ın, zâtıyla

1 Cüveynî, el-İrşâd, s. 31.

2 Cüveynî, a.g.e., s. 31.

3 Ebu'l-Berekât Ahmed ed-Derdîr, Şerhu'l-Harîde fî İlmit-Tevhid, Mısır 1374/1954, s. 18.

4 Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî, el-Mevâkif fî İlmi'l-Kelâm, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut ty., s. 270.

5 Beycûrî, a.g.e., s. 50.

6 Bkz. Bâkılânî, Temhîd, s. 44 vd.; Abdülkahir b. Tâhir el-Bağdâdî, Usûlü'd-Din, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1401/1981, s. 71 vd.; Cüveynî, el-İrşâd, s. 30 vd.; Gazâlî, el-İktisâd fî'l-İ'tikâd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan 1409/1988, s. 26 vd.; Râzî, el-Mesâilü'l-Hamsûn fî Usûlü'd-Din, Thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, Nşr. El-Mektebü's-Sekâfî, Kahire 1989, s. 27 vd.; a. mlf. Esâsü't-Takdis fî İlmi'l-Kelâm, Nşr. Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Lübnan 1415/1995, s. 15 vd.

7 İzmirli, Yeni İlmi-i Kelâm, s. 256.

8 İzmirli, a.g.e., s. 257 vd.

9 Cüveynî, el-İrşâd, s. 78, 138; Gazâlî, Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka, Thk. Süleyman Dünya, Dâr hyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1381/1961, s. 131; Râzî, Muhassal, s. 408 vd.; Âmidî, Gâyetü'l-Merâm, s. 136; Îcî, el-Mevâkif, s. 296; Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkif, Mısır 1325/1907, s. 168 vd.

kadim olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.¹ Çünkü kıdemın sıfat olması demek, onun da kadim olması demektir ki, bu, teselsülü gerektirir. Teselsül ise bâtıldır.²

Mânâ Sıfatları/Sıfâtü'l-Meânâ: “Mevsufla kaim olup, ona hüküm gerektiren her bir sıfattır.”³ Kudretin, kâdiriyyeti/güç yetiriciliği ve ilmin, âlimiyyeti/biliciliği gerektirmesi bu sıfatların örneklerini oluştururlar. Hüküm gerektirmeyen Mânevî sıfatlarla Selbî sıfatlar, bu mânâ sıfatlarının dışında tutulmuştur.⁴

Mânâ sıfatları yedi tanedir: İlim, hayat, irade, kudret, sem’, basar ve kelâm’dır.⁵ Bunlara, zâtî Sıfatlar da denir. Çünkü bu sıfatlar, zâttan ayrılmazlar.⁶ ayrılmazlar.⁶

Mânevî Sıfatlar: Mânevî sıfatlar; mânâlar zâtle kaim olduğu müddetçe zât için zorunlu olan hallerdir.⁷ Kudretin kendisiyle kaim olmasından ötürü Allah’ın “Kâdir”, ilmin kendisiyle kaim olmasından ötürü de “âlim” olması... gibi.⁸

Dikkat edilmesi gerekir ki, mânevî sıfatların, Allah ile kaim olan zâtî sıfatlar kısımlarından sayılması, sadece kelâmcılardan “haller”in varlığını kabul edenlerin görüşlerine göredir. Bâkılânî, Cüveynî ve Ebu Hâşim el-Mûtezilî (ö. 321/933) bu görüşü benimsemişlerdir.⁹ “Haller”i inkâr edenler, mânevî sıfatları sıfatları zâta zâid, Allah ile kaim sıfatlar kısmından saymazlar. Çünkü onlar, ne var ne de yok olan ve “hal” diye isimlendirilen şeyin varlığını kabul etmezler.¹⁰

Mâtürîdîlere göre sıfatları Nefsî, Selbî, Sübûtî, Haberî ve Fiilî sıfatlar olarak beş kısma ayırmak mümkündür. Daha önce, Eş’arîlere göre Allah’ın sıfatlarının kısımlarını anlatırken, “vücut”dan ibâret olan Nefsî sıfatın, Allah’ın zâtına zâid bir sıfat değil de, zâtın bizzat kendisi olduğunu; Ebu’l-Hasen el-Eş’arî’nin, İslâm filozoflarının ve Mu’tezile kelâmcılarından Ebu’l-Hüseyn el-Basrî’nin de aynı görüşü paylaştıklarını zikretmiştik. Mâtürîdîlerin de bu görüşü

1 Cürcânî, a.g.e., s. 170.

2 Bkz. Gazâlî, el-İktisâd, s. 26; Râzî, Muhassal, s. 214.

3 Abdüsselâm b. İbrahim el-Lakkânî, Şerhu Cevhereti’t-Tevhid, yy. 1954, s. 56.

4 Şeyh, et-Ta’likat, s. 56.

5 Gazâlî, a.g.e., s. 53.

6 Ahmed Sâvî, Hâşiyeye alâ Şerhü’l-Harîdeti’l-behiyye, Mısır ty., s. 70.

7 Sâvî, a.g.e., s. 54.

8 Cüveynî, a.g.e., s. 61 vd.; Sâvî, a.g.e., s. 54-55. Eş’arîlere göre Allah’ın sıfatları ve kısımlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Cihat Tunç, Kelâm (sistematik), Kayseri 1997, s. 120 vd.

9 Bkz. Cüveynî, a.g.e., s. 80 vd.; Abdülkerim eş-Şehristânî, Nihâyetü’l-İkdâm, Kahire ty., s. 131.

10 Sâvî, a.g.e., s. 55.

benimsediklerini söyleyebiliriz.¹ Ancak Ehl-i Sünnet kelâmcılarının çoğunluğuna göre vücud, zâta zâid bir sıfattır.²

Selbî sıfatlar hakkında hem Eş'arîlerin hem de Mâtürîdîlerin izahlarında her hangi bir fark yoktur. Sübûtî sıfatlara gelince, bunlara zâtî ve hakîkî sıfatlar da denir.³ Bunlar, Eş'arîlerin "mânâ sıfatları"na tekabül eder. Onlarda yedi iken, Mâtürîdîlerin bunlara "tekvin" sıfatını da ilâve etmesiyle sayı sekize çıkar.⁴ Mâtürîdîlere göre bu sekiz sıfat -ki bunlar hayat, ilim, sem', basar, irade, kudret, kelâm ve tekvindir-, sübûtî sıfatların kısımlarından olan "mânâ sıfatları" içinde yer alır. Yine sübûtî sıfatların kısımları içerisinde yer alıp kip bakımından sıfat olan -hay, alîm, semi', basîr, kadir, mürid ve mütekellim gibi- diğer bazı kelimeler de vardır ki, bunlara "mânevî sıfatlar" denir.⁵

Haberî sıfatlar -daha önce belirtildiği üzere-, Kıtâb ve Sünnet'le isbat edilen vech, yed, nüzûl, istivâ gibi sıfatlardır. Zâhirî manâları alındığında teşbih ve tescime götüren bu sıfatların te'vili hususunda kelâmcılar ihtilâf etmişlerdir. Daha sonra belirtileceği üzere selef âlimleri bu sıfatları te'vil etmezken, halef ulemâsının te'vili benimsediği görülür.

Eş'arîlerin sıfatları taksiminde görüldüğü üzere fiilî sıfatlar, Allah'ın zâtının gereği olmayan, Onun kudret, irade ve ihtiyarıyla olan sıfatlara denir. Allah'ın bunlarla muttasıf olması da olmaması da câizdir. Bunlar menfi olarak da müsbet olarak da kullanılır. Başka bir deyişle Allah'ın, zıtlarıyla nitelendiği sıfatlardır. İhyâ-imâte, rıza-gadap...gibi. Daha önce de belirttiğimiz gibi Mâtürîdîlere göre fiilî sıfatlar hâdis olmayıp ezeldirler⁶ ve bunların mercii tekvin sıfatıdır.⁷

Sıfatlar, taallûkları itibâriyle de dörde ayrılır:

1. Vâcibler, mümkünler ve müstahillere taallûk eden sıfatlar. İlim ve kelâm gibi.
2. Yalnız mümkünlere taallûk eden sıfatlar. İrade ve kudret gibi.
3. Mevcudâta/var olanlara taallûk eden sıfatlar. Sem' ve Basar gibi.

1 Uludağ, İslâm'da İnanç Konuları, s. 152.

2 Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkıf, s. 27.

3 Sâvî, a.g.e., s. 70.

4 Abdüllâtîf el-Harpûtî, Tenkîhu'l-Kelâm fi Akâidi Ehlî'l-İslâm, Dersâadet 1330, I, 195-196.

5 Geniş bilgi için bkz. A. Saim Kılavuz, Anahatlarıyla İslâm Akaidi, Ensar Neşriyat, İstanbul 1987, s. 83 vd.

6 Nesefî, Bahru'l-Kelâm, s. 92.

7 Geniş bilgi için bkz. Kemalüddin Ahmed b. Hasen el-Beyâdî, İşârâtü'l-Merâm an İbârâtü'l-İmâm, Kahire 1368/1949, s. 212 vd.; İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, s. 279 vd., Kılavuz, a.g.e., s. 93 vd.; Gölcük-Toprak, Kelâm, s. 206 vd.

4. Hiçbir şeye taallük etmeyen sıfat. Hayat gibi.¹

3. Selefilere Göre Allah'ın Sıfatlarının Kısımları

Selef âlimleri, ne daha önce gördüğümüz kelâmcıların ne de daha sonraki seleflerin yaptıkları gibi Allah'ın sıfatlarını kısımlara ayırmamışlardır. “Onlardan hiçbiri, sıfatlar arasında zât ve fiil sıfatı diye bir ayırım yapmamış, sadece Allah'ın ilim, kudret, hayat, irade, sem', basar, kelâm, celâl, ikram, cûd, in'âm, izz/saygınlık, azamet... gibi ezeli sıfatlarının varlığını kabul etmiş ve detaya girmeden görüşlerini ifade etmişlerdir.”²

Ancak daha sonra selefler, akaidle ilgili konularda kelâmcılarla aralarında cereyan eden tartışmalar nedeniyle kelâmcılara uyararak geniş açıklamalarda bulunmuşlar ve Allah'ın sıfatlarını müteaddit kısımlara ayırmışlardır. Bu şekilde kısımlara ayırma, ya sıfatların zâtla ilişkisine veya isbat yollarına göredir. Onlar, zâtla ilişkisine göre sıfatları zâtî ve fiilî olmak üzere ikiye ayırırlar:

1. *Zâtî Sıfatlar*: Bunlar, “ezeli ve ebedî olarak zâtın gereği olan ve ondan ayrılması tasavvur edilemeyen sıfatlardır. Hayat, kudret, ilim, izzet, azamet, kibriyâ, celâl...gibi.”³

2. *Fiilî Sıfatlar*: Bunlar da, “Allah'ın, ilim ve hikmetine uygun olarak meşiet ve kudretiyle zâtında ihdâs etmiş olduğu fiillerdir. Halk, rızık, ihyâ, imâte, hubb, rızâ, kerâhe, makt/nefret etme, nüzûl, istivâ, kavl/söz, teklim/konuşma, meci'/gelme, ityan/gelme...gibi.”⁴

Selefler, isbat yollarına göre sıfatları ikiye ayırırlar:

1- *Şer'î-Aklî Sıfatlar*: Bunlar, isbatında şer'î/sem'î ve aklî delilin ve selim fitratın iştirak ettiği sıfatlardır. Yüce Allah'ın sıfatlarının çoğu, hatta sübûtî sıfatların ekseriyeti bu kısımda yer almaktadır.⁵

2- *Haberî Sıfatlar*: Bunlara Naklî ve Sem'î Sıfatlar da denir. Bunların isbatı ancak sem' ve Allah ve Resûl'ünden gelen haberle mümkündür. Vech/yüz, yed/el, ayn/göz, gadab, rıza, ferah/sevinç, kadem/ayak, istivâ, nüzûl, meci',

1 Bkz. Lakkânî, Şerh, s. 75-76; Muhammed Said Ramazan el-Bûtî, Kubra'l-Yakîniyyâtî'l-Kevniyye, yy. 1394, s. 140 vd.

2 Ahmed b. Ali el-Makrîzî, el-Hıtat, Mısır 1326, IV, 180.

3 Muhammed Halil Herrâs, Dâvetü't-Tevhid, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan 1406/1986, s. 16.

4 Herrâs, a.g.e., s. 16.

5 Muhammed Emân el-Câmî, es-Sıfâtü'l-İlâhiyye fi'l-Kitâb ve's-Sünneti'n-Nebeviyye fi Dav'i'l-İsbât ve't-Tenzih, Medine 1408, s. 207.

dahk/gülme...gibi.¹

Yukarda belirtildiği gibi selef âlimleri, âyet ve hadislerde gelen vech, yed, nüzûl, istivâ, ityân, meci' gibi sıfatları te'vil etmemişler; teşbih, ta'til/Allah'ın sıfatlarını reddetme, tekyif/keyfiyetini belirleme, temsil/başkasıyla denk tutma ve tahriften uzak, naslarda geldiği şekliyle kabul etmişlerdir.²

Daha önce belirtildiği üzere Mu'tezile ile eş'arî kelâmcılarının ekseriyetine göre fiilî sıfatlar hâdistir. Mâtürîdîler ise bu sıfatların Allah'ın zâtıyla kaim ezeli sıfatlar olduğu görüşündedir. Selefte gelince, İbn Teymiyye bir yerde Selef âlimlerinin ve imamlarının bu konuda -bazı grupların yaptığı gibi- isbat veya nefy açısından hiçbir görüş belirtmediklerini, bilâkis Kitap ve Sünnet'e tâbi olduklarını ifade edip selim akla uygun olanın da bu görüşün olduğunu söylerken³, başka bir yerde ise onların iki görüş üzere olduklarını belirtir. Buna göre onlardan bazıları nüzûl, istivâ, meci', ityân, rıza, gadab, ferah, dahk gibi sıfatların zâtî sıfatlar olup ezeli olduklarını, bazıları da Allah'ın meşiet ve kudretiyle meydana gelen belirli a'yân ve sıfatların ezeli olamayacağını ifade etmiştir.⁴

Burada şunu belirtmek gerekir ki, Selefî olduklarını iddiâ edenlerin söyledikleri gibi Selef âlimlerinin haberî veya fiilî sıfatları tamamen te'vil etmedikleri görüşü doğruyu yansıtmamaktadır. Bilâkis Onlardan bazıları bu sıfatlardan bir kısmını te'vil yoluna gitmiştir. Meselâ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), "*Melekler saf saf dizilmiş beklerken Rabbin geldiği vakit*" (Fecr, 89/22) âyetini "*Rabbinin emri geldiği vakit*" şeklinde⁵; Buhârî (ö. 256/870) de bir hadiste geçen "*dahk*" sıfatını rahmetle⁶ te'vil etmiştir. İbn Teymiyye, "*Onun vecbi hariç her şey yok olacaktır*" (Kasas, 29/88) âyetindeki "*vecb*"i Ca'fer es-Sâdık'ın "*din*"le, Dahhâk'ın aynı kelimeyi "*Allah'ın zâtı, cennet, ateş ve arş*"la, Hz. Ali'nin ise

1 Câmî, a.g.e., s. 207.

2 Bkz. Beyhakî, el-İ'tikad, s. 50 vd.; İbn Kudâme, Lüm'atü'l-İ'tikad (Bekir Topaloğlu'nun Kelâm İlmi Giriş ile birlikte), Damla Yayınevi, İstanbul 1996, s. 11 vd.; İbn Teymiyye, Mecmûu Fetâvâ, Kahire 1404, III, 15 vd., 41 vd., 58 vd., IV, 1 vd., V, 11 vd., VI, 36 vd.; a. mlf., Mecmûatü'r-Resâil'il-Kübrâ, Dâr İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Lübnan 1392/1972, I, 188-189; Muhammed b. Ebi Bekr b. Kayyim el-Cevziyye, es-Savâiku'l-Münezzele, Thk. Ahmed Atiyye el-Gâmidî-Ali Nâsır el-Fakîhî, Suudi Arabistan ty., I, 111 vd.; İbn Ebi'l-İzz, Şerhu'l-Akide, I, 96-97; Muhammed b. Ahmed es-Sefârîni, Levâmiu'l-envârî'l-Behiyye el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut-Dâru'l-Hâncî, er-Riyâd, 1411/1991, I, 93 vd.

3 İbn Teymiyye, a.g.e., VI, 36-37.

4 İbn Teymiyye, a.g.e., V, 410-411.

5 Bkz. Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal (Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal adlı eseriyle birlikte), Nşr. Dâru'l-Ma'rife, Lübnan 1395/1975, II, 173.

6 Bkz. Beyhakî, el-Esmâ ve's-Sifât, II, 217-218.

“bak”la te’vil ettiklerini zikreder.¹

V. İSİM-SIFAT İLİŞKİSİ

Ehl-i Sünnet kelâmcıları “isim” ve “sıfat” kavramlarını bir arada kullanmışlar, Allah’ın kemal sıfatlarla muttasıf, noksan sıfatlardan münezze ve güzel isimlerle müsemma olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Ancak Mûtezile’nin bu konuda farklı bir görüşe sahip olduğu, isimleri kabul etmesine karşın sıfatları reddettiği görülmektedir.² Şüphesiz bunda “isim” kelimesinin iki ayrı kökten geldiği görüşünün etkisi vardır.

Basra dilcilerine göre isim kelimesi “sümüvv” (سومر)den, Kûfe dilcilerine göre ise “sime” (سمة)den gelir. “Sümüvv” sözlükte yükselmek, “sime” ise alâmet ve işâret anlamına gelir. Terim olarak birincisi müsemma’ya delâlet eden bir kelime anlamına gelirken, ikincisi müsemmanın işâret ve alâmeti mânâsını taşır.³ Neticede dilbilim açısından her ikisi de isim âilesi içinde yer alır. Nitekim Zemahşerî sıfatı “*zâtın bazı hallerine delâlet eden isimdir*” şeklinde tarif eder.⁴ Bu da da isimle sıfat arasında yakın bir ilişki olduğunu ortaya koyar.

Meseleyi Allah’ın isim ve sıfatları açısından ele aldığımızda da aynı ilişkiyi görmek mümkündür. Gerek Kur’an’da gerekse hadislerde geçen Allah’ın isimlerinin her biri O’nun sıfatlarına delâlet eder. Bağdâdî (ö. 429/1037), İmam Eş’arî’nin “*isim aynı zamanda sıfattır*” dediğini ve sıfatlar gibi taksime tabi tuttuğunu zikrederken⁵, Beyhakî (ö. 458/1066), “*Allah’ın isim ve sıfatları vardır, O’nun isimleri sıfatlardır, sıfatları ise vasıflardır*” der ve sıfatları zâtî ve fiilî olarak iki kısma ayırmak suretiyle isimlerin bu her iki kısma da delâlet ettiğini vurgulamış olur.⁶

Muhyiddin İbn Arabî (560-638/1165-1240) esmâ ve mevcudâtın hakikatlarını içinde toplayan, bunların başı ve sutanı olan ismin “Allah” ismi olduğunu ve bu ismin, zâtın, sıfatların ve isimlerin delili olduğunu söyler.⁷

1 İbn Teymiyye, a.g.e., II, 427-428.

2 Bkz. Ebu’l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş’arî, Makâlâtü’l-İslâmiyyîn, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü’n-Nahdatü’l-Mısriyye, 1389/1969, I, 244 vd.; Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu’l-Usûl, s. 182 vd.; Krş. Halife Keskin, İslâm Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi, s. 201 vd.

3 Bâkılânî, et-Temhid, s. 255 vd.; Râzî, Levâmi’, s. 27; Krş. Halife Keskin, a.g.e., s. 205.

4 Bkz. Muhammed Ahmed Abdülkadir, el-İlmü’l-İlâhî ve âsâruhu fî’l-Fikri ve’l-Vâki’, yy. 1986, s. 124.

5 Bağdâdî, Usûlü’l-Din, s. 115

6 Beyhakî, el-İ’tikad, s. 26

7 Muhyiddin b. Arabî, el-Kısmu’l-İlâhî (Resâilü İbni’l-Arabî, içinde), Matbaatü Dâiretü’l-Maârif, Maârif, Haydarâbâd, 1361/1948, s. 6.

Allah'ın güzel isimlerinden bahsederken de, sayıları çok da olsa bilinen ve bilinmeyenleri ile bunların üç mertebeye ayrıldığını, Evvel, Âhir vb. isimlerin Zata; Alim, Habîr, Şekûr, Kadir vb. isimlerin sıfata; Hâlık, Râzık vb. isimlerin ise fiile delâlet ettiğini belirtir.¹ O, isimlerle sıfatlar arasında ayırım yapmaz. Ona göre sıfatlar isimlerin menşeidir. Başka bir ifadeyle sıfatlar, diğer isimlerin kendilerine irca edildiği asıllardır ki, bunlara “ümmehâtü'l-esmâ” veya “hadarâtü'l-esmâ” denir.²

İlk bakışta İbn Arabî, sıfatlar konusunda diğer Ehl-i Sünnet âlimleriyle aynı görüşü paylaşmış gibi görünmektedir. Ancak o, bunca açıklamadan sonra birtek hakikatın var olduğunu, ilâhî isim ve sıfatların nisbet ve izâfetlerden ibaret bulunduğunu belirtir.³ Dolayısıyla ona göre sıfatlar, itibârî şeylerdir ve zatla kaim olmadıkları gibi, zatın dışında da anlam ifade eden varlıklar olarak telâkki edilmez.⁴

Prof. Dr. Suat Yıldırım, Allah'a nisbetle isim-sıfat ilişkisini şu şekilde ifade eder: “*Allah'ın isimleri ister ism-i fâil, ister sıfat-ı müşebbehe suretinde olsun, ister mastardan menkul olsun, hepsinde vasıf anlamı gözetildiğinden bunlara “sıfat” denir. Diğer taraftan vasfın medlûlüyle muttasıf Zata delâletleri gözetilerek “esmâ” denir. Yani Allah, bu sıfatlarla o derece mevsuftur ki, bunlar isim derecesine çıkmış olurlar.*”⁵

Sonuç

İnsan, yeryüzündeki yaratıkların en mükemmeli ve en şerefliisidir. Yüce Allah onu “ahsen-i takvim”de yaratmış ve en mükemmel iç ve dış duyularla donatmıştır. Diğer varlıklardan farklı olarak ona bir de akıl vermiştir. Bununla birlikte insan, aklıyla Allah'ın var olduğunu idrak etse bile, ne aklıyla ne de duyularıyla Onun zatını kavraması söz konusu olamaz. Zaten insana böyle bir görev de verilmiştir.

İnsan Allah'ı ancak sıfatlarıyla ve eserleriyle tanıyabilir. Bu nedenledir ki İslam alimleri Allah'ı tanımanın yollarından biri olan sıfatlar üzerinde durmuşlar, Allah'ın bütün noksanlıklardan münezze ve kemal sıfatlarla muttasıf olduğunu isbat etmek için hem nakle hem de akla başvurmuşlardır. Bu çabayı gösterirken farklı yorumlara da yer vermişlerdir. Kimileri tenzih adına uluhiyetin sadece ne olmadığını nazara vermiş, ne olduğunu ise net olarak ortaya koyamamıştır. Kimileri de uluhiyetin hem ne olduğunu, hem de ne

1 İbn Arabî, a.g.e., s. 3.

2 İbn Arabî, Fusûsu'l-Hikem, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Lübnan ty., I, 65.

3 İbn Arabî, a.g.e., I, 65, 180; Ebu'l-Ulâ Afifi, et-Tâlikat (Fusûsu'l-Hikem'le bir arada), II, 254.

4 İbn Arabî, el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, yy. ty., I, 181

5 Suat Yıldırım, Kur'an'da Ulûhiyet, s. 51.

olmadığını apaçık ortaya koymak suretiyle Kur'ani ve sünnete uygun bir yol izlemiş, akli da bu konuda işhad etmiş, yani dengeli bir yol takip etmiştir.

Ayrıca her bir ekol kendi anlayışları doğrultusunda sıfatları kısımlara ayırmış, isimlerle sıfatlar arasındaki ilişkiyi de yine kendi anlayışları doğrultusunda yorumlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdullah, M.uhammed Ramazan, *el-Bâkallânî ve Ârâbu'l-Kelâmiyye*, Matbaatü'l-Ümme, Bağdâd 1986.

Abdülcebbar, el-Kâdı Abdullah b. Ahmed, *Şerbu'l-Usûlî'l-Hamse*, Thk. Abdülkerim Osman, 2. Baskı, Nşr. Mektebet Vehbe, 1408/1988.

Abdülkadir, Muhammed Ahmed, *el-İlmü'l-İlâhî ve âsârubu fi'l-Fikri ve'l-Vâkı'*, yy. 1986.

Afîfî, Ebu'l-Ulâ, *et-Tâlikat* (İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem* adlı eseriyle birlikte), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut ty.

Âlûsî, Mahmud, *Râhu'l-Maânî*, Mısır 1353.

Âmidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Gâyetü'l-Merâm fî İlmî'l-Kelâm*, Thk. Hasan Mahmud Abdüllâtif, Kahire 1391/1971.

Bağdâdî, Abdülkahir b. Tâhir, *Usûlü'd-Din*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1401/1981.

Bâkallânî, Ebu Bekr Muhammed b. Et-Tayyib, *el-İnsâf fî mâ Yecibu İ'tikâduh velâ Yecâzu'l-Ceblu bih*, Thk. İmâdüddin Ahmed Haydar, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1407/1986.

Beyâdî, Kemalüddin Ahmed b. Hasan, *İşâratü'l-Merâm an İbârâti'l-İmam*, 1. Baskı, Mısır 1368/1949.

Beycûrî, İbrahim b. Muhammed, *Tuhfetü'l-Mürîd alâ Cevbereti't-Tevhid*, Mısır 1939.

Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. el-Huseyn, *el-Câmi' li Şuabi'l-İman*, 1. Baskı, ed-Dâru's-Selefiyye, Bombay 1406/1986.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahih*, Thk. Mustafa el-Buğa, Dımaşk 1987.

Bûtî, Muhammed Said Ramazan, *Kubra'l-Yakâniyyâti'l-Kevniyye*, 3. Baskı, yy. 1394.

Câmî, Muhammed Emân, *es-Syfâtü'l-İlâhiyye fi'l-Kitâb ve's-Sünneti'n-Neberiyye fî Dav'i'l-İsbât ve't-Tenzih*, Medine 1408.

Cürcânî, Ali b. Muhammed, *Şerbu'l-Mevâkef* (I-VIII), Mısır 1325/1907.

Şerbu'l-Mevâkef (el-Mevkıfu'l-Hâmis fî'l-İlâhiyyât), Thk. Ahmed el-Mehdî, Nşr. Mektebetü'l-Ezher, Mısır.

Cüveynî, Abdülmelik, *el-İrşâd ilâ kavâti'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd*, Thk.

Muhammed Yusuf Musa-Ali Abdülmün'im Abdülhamid, Nşr. Mektebetü'l-Hâncî, Mısır 1369/1950.

Derdîr, Ebu'l-Berekât Ahmed, *Şerbu'l-Harîde fî İlmit-Tevhid*, 1. Baskı, Mısır 1374/1954.

Ebu Hanife Nu'man b. Sâbit, *el-Fıkhu'l-Ekber* (İmam-ı Azam'ın Beş Eseriyle birlikte), Haz. Mustafa Öz, M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul 1992.

el- *et-Ta'rifât*, yy. ty.

el-İ'tikâd, alâ Mezhebi's-Selef Ebli's-Sünneti ve'l-Cemâa, Dâru's-Sekâfe, Mısır 1984

Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1389/1969.

Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka*, Thk. Süleyman Dünya, Dâr hyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1381/1961.

el-İktisâd fî'l-İ'tikâd, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 1409/1988.

el-Maksadü'l-Esnâ Şerbu Esmâillâhi'l-Hüsnâ, Thk. Muhammed Mustafa Ebu'l-Alâ, Mısır 1388/1968.

Gölcük, Şerafeddin - Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Konya 1996.

Gurâbî, Ali Mustafa, *Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf*, Nşr. Mahmûd Tefvik, Mısır 1369/1949.

Gurâbî, *Târihu'l-Firaki'l-İslâmiyye*, Kahire 1981.

Harpûtî, Abdüllâtif, *Tenkîbu'l-Kelâm fî Akâidi Ebli'l-İslâm*, Dersâadet 1330.

Herrâs, Muhammed Halil, *Dâvetü't-Tevhid*, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 1406/1986.

İsfehânî, El-Hüseyn b. Muhammed er-Râğıb, *Mu'cemu Müfredâti Elfâzi'l-Kur'an*, Thk. Nedim Mar'aşlı, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, yy. 1392/1972.

İbn Arabî, Muhyiddin, *el-Fütûbâtü'l-Mekkiyye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, yy. ty.

Fusûsu'l-Hikem, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Lübnan ty.

el-Kısmu'l-İlâhî (Resâilü İbni'l-Arabî, içinde), Matbaatü Dâireti'l-Maârif, Haydarâbâd, 1361/1948.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal* (Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eseriyle birlikte), 2. Baskı, Nşr. Dâru'l-Ma'rife, Lübnan 1395/1975.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebi Bekr, *es-Savâiku'l-Münezzele*, Thk. Ahmed Atiyye el-Gâmidî-Ali Nâsır el-Fakîhî, Suudi Arabistan ty.

İbn Kudâme, Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed, *Lîm'atü'l-İ'tikad* (Bekir Topaloğlu'nun *Kelâm İlmi Giriş* ile birlikte), Damla Yayınevi, İstanbul 1996.

İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki, yy. 1372/1952.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-Arab*, Daru's-Sâdır, Beyrut ty.

İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm *Minbâcî's-Sünneti'n-Nebevîyye* (I-IX), Thk. Muhammed Reşad Sâlim, 1. Baskı, yy. 1406/1986.

Mecmâatü'r-Resâil-il-Kübrâ, 2. Baskı, Dâr İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Lübnan 1392/1972.

Mecmâu Fetâvâ, Kahire 1404.

İbn. Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned* (I-VI), Dâru'l-Fikr, 1398/1978.

İbn.Ebi'l-İzz, Ali b. Ali b. Muhammed, *Şerbu'l-Akaidetü't-Tabâvîyye* (I-II), Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî-Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1408/1987.

İbn.Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said, *İlmü'l-Kelâm alâ Mezhebi Ehlî's-Sünne ve'l-Cemâa*, 1. Baskı, Nşr. El-Mektebü's-Sekâfi, Kahire 1989.

İbnü'l-Esir, Ebu's-Saâdât el-LMübârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser* (I-V), Thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Beyrut ty.

Îcî, Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkef fî İlmi'l-Kelâm*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut ty.

İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Umran Yayınları, Ankara 1981.

Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn, *Delâilü't-Tevhid*, 1. Baskı, Dâru'n-Nefâis, Lübnan 1412/1991.

Keskin, Halife, *İslâm Düşüncesinde Allah-Âlem İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul 1996.

Kestellî, Muslihuddin Mustafa, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâid*, İstanbul 1966.

Kılavuz, A. Saim, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi*, 3. baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 1987.

Kirmânî, Mahmud b. Hazma, *Garâibü't-Tefsir ve Acâibü't-Te'vîl* (I-II), Cidde-Beyrut 1408/1980.

Kummî, Nizâmüddin el-Hasan b. Muhammed en-Nisâbûrî *Garâibü'l-Kur'an ve Regâibü'l-Furkan* (I-X), Thk. İbrahim Atva Avad, Kahire 1381/1962.

Kuşeyrî, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *es-Sahih*, Thk. Muhammed

Fuâd Abdülbaki, Beyrut ty.

Lakkânî, Abdüsselâm b. İbrahim, *Şerhu Cevhereti't-Tevhid*, yy. 1954.

Makrîzî, Ahmed b. Ali, *el-Hıtat*, Mısır 1326.

Meydânî, Abdurrahman Habenneke, *el-Akîdetü'l-İslâmiyye ve Üsüsübâ*, 1. Baskı, Dımaşk 1385/1966.

Nesefî, Nesefî, Ebu'l-Muin Meymûn b. Muhammed, *Babru'l-Kelâm fî Akâidi Eblî'l-İslâm*, Konya 1327-1328.

Tabsiratü'l-Edille, Thk. Claude, 1. Baskı, Dımaşk 1990.

Neşşâr, Ali Sâmi, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm* (I-III), 8. Baskı, Dâru'l-Maârif, Kahire 1981.

Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, Nûn Yayıncılık, İstanbul 1995.

Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Esâsü't-Takdis fî İlmi'l-Kelâm*, 1. Baskı, Nşr. Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Lübnan 1415/1995.

Levâmiu'l-Beyinât Şerb Esmâillâh Taâlâ ve's-Sıfât, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1396/1986.

el-Mesâilü'l-Hamsûn fî Usûli'd-Din, Thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, 1. Baskı, Nşr. El-Mektebü's-Sekâfi, Kahire 1989.

Muhassalu Eşfâri'l-Mütekaddimîn ve'l-Müteabhirîn, Thk. Hüseyin Atay, 1. Baskı, Mektebet Dâru't-Türâs, Kahire 1411/1991.

et-Tefsiru'l-Kebir (I-XVI), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut.

Sâbık, Seyyid, *el-Akâidü'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Lübnan ty.

Sâbûnî, Nurüddin Ahmed b. Mahmûd, *el-Bidâye fîUsûli'd-Din*, Trc. ve Thk. Bekir Topaloğlu, Diyânet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1995.

Sâvî, Ahmed, *Hâşîye alâ Şerhi'l-Harîdeti'l-behiyye*, Mısır ty.

Sefârînî, Muhammed b. Ahmed, *Levâmiu'l-envâri'l-Behiyye* (I-II), 3. Baskı, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut-Dâru'l-Hâncî, er-Riyâd, 1411/1991.

Şâfî, Hasan, *Lemebât mine'l-Fikri'l-Kelâmî*, Dâru's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Kahire ty.

Şehristânî, Abdülkerim, *Nihâyetü'l-İkdâm*, Kahire ty

Şeyh, Muhammed Yusuf, *et-Tâlikat alâ Şârihi'l-Cevhere*, 1. Baskı, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1373/1954.

Taftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, Thk. Muhammed Adnân Derviş, yy. ty.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiü's-Sabih* (I-V), Thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve başkaları, Kahire 1356/1937.

Tunç, Cihat, *Kelâm* (sistematik), Kayseri 1997.

Uludağ, Süleyman, *İslâm'da İnanç Konuları ve İtikadî Mezhepler*, Marifet Yay., İstanbul 1992.

Ulutürk, Veli, *Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*, Nil Yay., İzmir 1994.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Nebioğlu Basımevi, yy. 1960.

Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyet*, Kayıhan Yay., İstanbul 1987.

Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Mealî*, İstanbul 1419/1998.

Yurdagür, Metin, *Allah'ın Sıfatları*, Marifet Yay., İstanbul 1984.

Zeccâc, Ebu İshak İbrahim b. es-Serî, *Meâni'l-Kur'an ve İ'râbuh* (I-V), Thk. Abdülcelil Abduh Şelebî, Beyrut 1408/1988.